ARCHIWA
PAŃSTWOWE
ARCHIWUM PAŃSTWOWE
W KATOWICACH

DZIEJE I KONSERWACJA RĘKOPIŚMIENNEJ MAPY WOLNEGO STANOWEGO PAŃSTWA PSZCZYŃSKIEGO *IXNOOPΘOΓPAΦIA PLESNIACA* ANDREASA HINDENBERGA Z 1636 ROKU

Obiekt wpisany na ***Polską Listę Krajową Programu UNESCO Pamięć Świata***

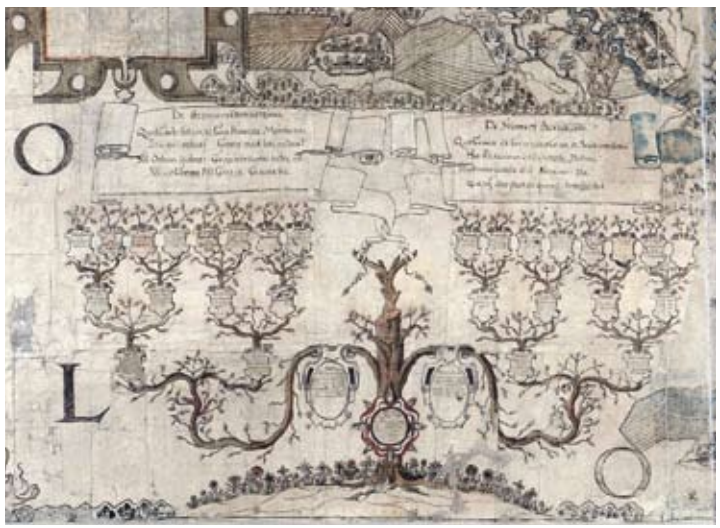

KATALOG WYSTAWY
pod redakcją Piotra Greinera

KATOWICE 2021

ARCHIWA
PAŃSTWOWE
ARCHIWUM PAŃSTWOWE
W KATOWICACH

DZIEJE I KONSERWACJA RĘKOPIŚMIENNEJ MAPY WOLNEGO STANOWEGO PAŃSTWA PSZCZYŃSKIEGO *IXNOOPΘOΓPAΦIA PLESNIACA* ANDREASA HINDENBERGA Z 1636 ROKU

KATALOG WYSTAWY

pod redakcją Piotra Greinera

KATOWICE 2021

Autorzy tekstów historycznych: Joanna Strońska-Przybyła, Marta Szymańska

Autorzy dokumentacji konserwatorskiej opisowej i fotograficznej:
Dorota Jutrzenka-Supryn, Jolanta Czuczko, Karolina Komsta-Sławińska, Tomasz Kozielec

Opracowanie redakcyjne: Elżbieta Giszter

Tłumaczenia: David Skrabania (j. niemiecki), Marcin Pawłowski (j. angielski)

Fotografie: Ewelina Kisiel, Michał Mączka

Opracowanie graficzne i skład: Frodo – Stanisław Przybyła

Na okładce reprodukcja: fragment mapy Andreasa Hindenberga (Archiwum Państwowe w Katowicach, Oddział w Pszczynie, zespół Archiwum Książąt Pszczyńskich, sygn. 17/53/XVIII/5)

Współpartner projektu:

Towarzystwo Przyjaciół Archiwum

ARCHIWA PAŃSTWOWE
ARCHIWUM PAŃSTWOWE W KATOWICACH

© Copyright by Archiwum Państwowe w Katowicach

Wydanie II poprawione, Katowice 2021

ISBN 978-83-63031-52-7

Adres redakcji:

Archiwum Państwowe w Katowicach, ul. Józefowska 104, 40-145 Katowice
e-mail: kancelaria@katowice.ap.gov.pl; http://www.katowice.ap.gov.pl

Druk: Fischer Sp. z o.o.

SPIS TREŚCI

WSTĘP 5

KONTEKST HISTORYCZNY POWSTANIA MAPY I JEJ CECHY 7

DZIEJE RATOWANIA MAPY I JEJ KONSERWACJI 13

BIBLIOGRAFIA 16

ZUSAMMENFASSUNG 17

ABSTRACT 18

ILUSTRACJE 19

WSTĘP

Wybitny polski kartograf i historyk kartografii europejskiej prof. dr hab. Józef Szaflarski w 1979 roku podkreślił w swoim opracowaniu, że mapa Andreasa Hindenberga w zakresie skali, rozmiarów oraz precyzyjności i perfekcjonizmu zajmuje wysoką pozycję wśród zespołu europejskich rękopiśmiennych map szczegółowych z okresu pierwszej połowy XVII wieku. Porównał ją do równowiekowych takich powszechnie znanych już w Europie map, jak: Wilhelma Dilicha nadreńskiej *Landtafeln hessischer Ämter zwischen Rhein und Weser* (1607–1625) czy Hansa Conrada Gygera szwajcarskiej *Grenz-, Zehnten- und Befestigungspläne des Zürcher Gebiets* (1644–1660). Jednocześnie zaznaczał, że w niemieckich i polskich opracowaniach naukowych zgodnie podkreślano wielką wartość tego zabytku kartografii dla dziedzictwa kultury europejskiej. „Dla Górnego Śląska – cytując za profesorem Józefem Szaflarskim – Mapa Ziemi Pszczyńskiej stanowi dokument historyczny o wielkim znaczeniu naukowym. Niezachowany został do naszych czasów równowiekowy i równoskalowy egzemplarz takiej mapy z [innych] regionów dawnej Polski."

Próby restauracji mapy sięgają co najmniej ostatnich 30 lat, pomijając zabiegi, jakie podjął na początku XX wieku jej właściciel książę pszczyński Hans Heinrich XI von Hochberg. Nie moim jest zadaniem ocenianie tych wszystkich zaniedbań – bo tak to należy wprost nazwać – państwowej służby archiwalnej. O tych losach wspominamy w tekście *Katalogu*. Najważniejsze, że po długich staraniach Archiwum Państwowe w Katowicach pozyskało odpowiednie budżetowe środki finansowe i w latach 2017–2019 została przeprowadzona pełna konserwacja i renowacja mapy. Dzięki temu zobaczyliśmy inny obraz, pełen barw i szczegółów, dotąd niewidocznych na mapie. Zadziwi pewnie historyków.

Chciałbym za zaangażowanie w przygotowaniu projektu podziękować pracownikom katowickiego Archiwum: Katarzynie Kwaśniewicz, Danucie Skrzypczyk i Katarzynie Słysz-Szczuckiej. Specjalne podziękowania należą się zespołowi pracowników Katedry Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, który pod kierunkiem prof. dr hab. Elżbiety Jabłońskiej przeprowadził konserwację/restaurację mapy: dr. hab. Tomaszowi Kozielcowi profesorowi UMK, dr Dorocie Jutrzenki-Supryn, dr Jolancie Czuczko oraz mgr Karolinie Komsta-Sławińskiej.

Rok 2021 był szczególny dla obiektu, bowiem mapa Wolnego Stanowego Państwa Pszczyńskiego wykreślona przez Andreasa Hindenberga w 1636 roku została wpisana na **Polską Listę**

Krajową Programu UNESCO Pamięć Świata. Mapa znalazła się wśród 15 obiektów docenionych przez Polski Komitet Programu UNESCO w 2021 roku podczas 4 edycji Programu. Na Polską Listę Krajową Programu UNESCO Pamięć Świata wpisywane są najcenniejsze dokumenty i zbiory znajdujące się w posiadaniu instytucji w Polsce lub poza granicami kraju, mające szczególne znaczenie dla dziedzictwa kulturowego i tradycji polskiej.

Uroczystość wręczenia certyfikatów odbyła się w dniu 10 czerwca 2021 roku w Belwederze. Więcej o programie znaleźć można na stronie: https://pamiecpolski.archiwa.gov.pl

Dyrektor
Archiwum Państwowego w Katowicach
dr hab. Piotr Greiner

LISTA KRAJOWA PROGRAMU
UNESCO „PAMIĘĆ ŚWIATA"

Polski Komitet do spraw UNESCO

Certyfikat wpisu

RĘKOPIŚMIENNA MAPA WOLNEGO STANOWEGO
PAŃSTWA PSZCZYŃSKIEGO IXNOOPΘΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA WYKONANA
W 1636 ROKU PRZEZ ANDREASA HINDENBERGA

przechowywana w Archiwum Państwowym w Katowicach

Przewodniczący
Polskiego Komitetu Programu UNESCO
„Pamięć Świata"

Warszawa, 10 czerwca 2021 r.

Sekretarz Generalna
Polskiego Komitetu ds. UNESCO

KONTEKST HISTORYCZNY POWSTANIA MAPY I JEJ CECHY

Terminu „ziemia pszczyńska” używano do określenia terenów podlegających w ciągu wieków różnym formom panowania. Początkowo była ona częścią składową ziemi oraz diecezji krakowskiej i dopiero okres rozbicia dzielnicowego wpłynął na jej wyodrębnienie i przyłączenie do księstw śląskich w drugiej połowie XII wieku. Od tego momentu dobra pszczyńskie przeszły pod panowanie Piastów z linii opolsko-raciborskiej. Do pierwszej połowy XVI wieku były kilkukrotnie wyodrębniane jako wdowie wiana i zastawy. Przechodziły również w ręce innych dynastii książęcych, takich jak Przemyślidzi i Podiebradowie. Niektórzy władcy pochodzący z tych dynastii używali na określenie podległego im terytorium nazwy „księstwo pszczyńskie”, inni nazywali się po prostu „panami pszczyńskimi”. Do trwałego uregulowania sytuacji prawnej ziemi pszczyńskiej doszło 21 lutego 1517 roku, kiedy książę cieszyński Kazimierz II sprzedał ją węgierskiemu możnowładcy Aleksemu Thurzo von Bethlenfalva, nieposiadającemu tytułu arystokratycznego. Wydarzenie to sprawiło, że ziemia pszczyńska mogła zostać wolnym państwem stanowym (*Freie Standesherrschaft*), co nadawało jej władcy status niemal równy rodowym książętom, a samo państwo stawało się odrębną jednostką terytorialno-polityczną na Śląsku, co potwierdził przywilejem z 1519 roku czeski król Ludwik II Jagiellończyk. W takiej formie trwało, z krótką przerwą w latach 1825–1846, do czasu, kiedy król pruski Wilhelm I Hohenzollern ogłosił w 1850 roku Hansa Heinricha X von Hochberga księciem pszczyńskim.

Zasięg terytorialny ziemi pszczyńskiej przez wieki nie zmieniał się znacząco. Dokument sprzedaży dóbr pszczyńskich z 1517 roku zawiera opis terytoriów podlegających transakcji, w którym poza pałacem i miastem Pszczyna wymienione zostały miasteczka Bieruń, Mikołów i Mysłowice oraz liczne okoliczne wsie.

Dokument sprzedaży ziemi pszczyńskiej z 1517 roku

Pieczęć księcia cieszyńskiego Kazimierza II na dokumencie z 1517 roku

Fragment mapy Stanisława Porębskiego z 1563 pokazujący ziemię pszczyńską

Zasięg terytorialny wolnego stanowego państwa pszczyńskiego

Fragment mapy księstwa raciborskiego z odznaczeniem państwa pszczyńskiego (oprac. 1736 rok, druk Norymberga 1752 rok)

Określone w tym dokumencie terytorium ziemi pszczyńskiej pokrywa się niemal w pełni z jego przedstawieniem na mapie Johanna Wolfganga Wielanda i Matheusa von Schubartha z 1736 roku, która została opublikowana w *Atlas Silesiae id est Ducatus Silesiae…*, wydrukowanym w Norymberdze w 1752 roku.

Południowa granica z Księstwem Cieszyńskim opierała się na Zawadce, Rudołtowicach, Goczałkowicach, Łące, Wiśle Wielkiej i Małej, Jarząbkowicach i Pielgrzymowicach. Wysunięte najdalej na północ wioski wyznaczały granicę z bytomskim państwem stanowym. Były to Stara Kuźnia (dzisiejsza Halemba), Panewniki, Kokociniec, Załęże, Katowice, Bogucice oraz Rozdzień. Wschodnią granicę z Rzeczpospolitą wyznaczały Szopienice oraz Mysłowice, Brzęczkowice, Brzezinka, Dziećkowice, Jeleń, Smardzowice, Goławiec, Górki, Zabrzeg, Bijasowice, Jedlina, Wola, Gilowice i Góra. Od zachodu ziemia pszczyńska sąsiadowała z państewkiem wodzisławskim, Księstwem Raciborskim i Księstwem Opolskim. Granica przebiegała wzdłuż Bzia, Krzyżowic, Szerokiej, Boryni, Warszowic, Kryr, Suszca, Rudziczki, Woszczyc, Gardawic, Zawady, Jaśkowic, Orzesza, Ornontowic, Łazisk Górnych, Sośniej Góry, Rusinowa i Borowej Wsi.

We władaniu Thurzonów państwo pszczyńskie pozostawała do 1548 roku, kiedy zostało nabyte przez przedstawiciela możnego rodu wywodzącego się z księstwa głogowskiego hrabiego Baltazara von Promnitza. Ród Promnitzów należał do starej śląskiej szlachty, której historia udokumentowana jest od pierwszej połowy XIII wieku. Znane są dwie główne linie rodu: starsza, związana z dobrami Lessendorf (Lasocin w powiecie nowosolskim) i młodsza, związana z dobrami Alt Weichau (Stary Wichów w powiecie żagańskim). Twórcą potęgi rodu Promnitzów był Baltazar von Promnitz (1488–1562) ze starszej linii, wielki dyplomata, biskup wrocławski od 1539 roku i nadstarosta Śląska od 1540 roku. Od zadłużonego Johanna Thurzona wykupił państwo pszczyńskie, a następnie od samego cesarza Ferdynanda I Habsburga zastawione mu uprzednio dobra Żary i Trzebiel w margrabstwie Dolne Łużyce. W 1561 roku za zgodą cesarza

Sarkofag Baltazara von Promnitz w kościele pw. Św. Jakuba i Agnieszki w Nysie

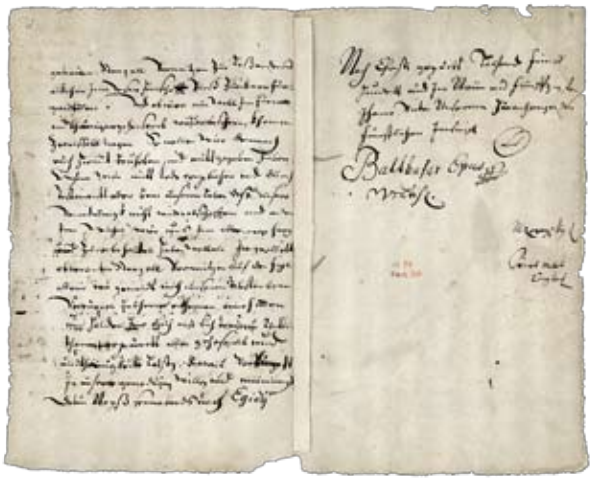

Fragment testamentu Baltazara von Promnitz

Portret Seyfrieda II von Promnitz

ustanowił na obu latyfundiach odrębne ordynacje rodowe, które miały być dziedziczone przez kolejnych Promnitzów na zasadzie majoratu (progenitury). Przyjął przy tym zasadę, że obie ordynacje nie mogły być skupione w ręku jednego przedstawiciela rodu.

Po śmierci biskupa Baltazara ordynacja pszczyńska trafiła do starszej linii rodu Lessendorf, a następnie po jej wymarciu w 1612 roku i procesach sądowych przeszła w ręce młodszej linii Alt Weichau, począwszy od Seyfrieda I Promnitza zwanego Starszym (1573–1623). Był synem Weighardta Promnitza i Polixeny von Pückler. Po śmierci rodziców przebywał w latach 1618–1624 u wuja Hansa von Schaffgotscha w Żmigrodzie. Zawarł związek małżeński z Katharinią Margarithą von Redern, primo voto von Kolowrat, panią na Wielkich Strzelcach (Strzelcach Opolskich) i Leśnicy. W 1623 roku jego stryj Seyfried I Promnitz uczynił go spadkobiercą stanowego państwa pszczyńskiego. Na mocy dokumentu wydanego w Pradze w 1638 roku otrzymał państwo pszczyńskie w lenno od cesarza Ferdynanda II Habsburga.

Panowanie wolnego pana na Pszczynie Seyfrieda II przypada na okres wojny trzydziestoletniej. Chcąc uporządkować sprawy graniczne i gruntowe, nakazał w latach 1629, 1630 i 1644 spisanie

Herb Promnitzów

Sarkofag Seyfrieda II von Promnitz w podziemiach pałacu w Pszczynie

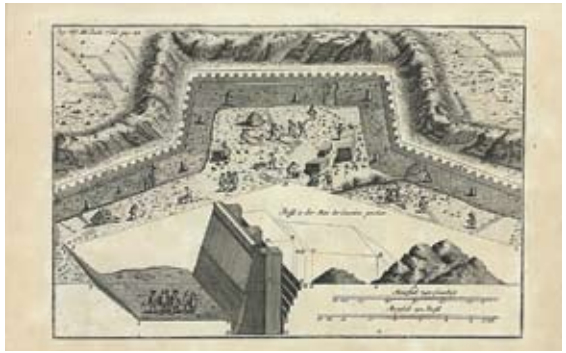

Ilustracja projektowania twierdz w XVII wieku

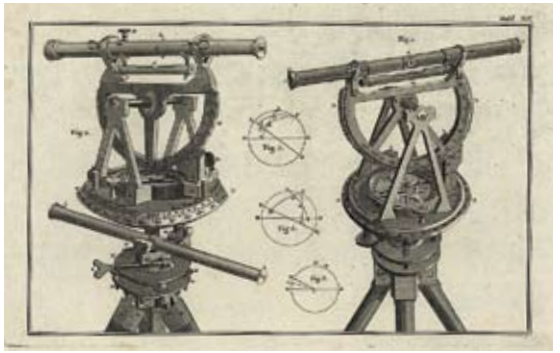

XVII wieczne instrumenty miernicze

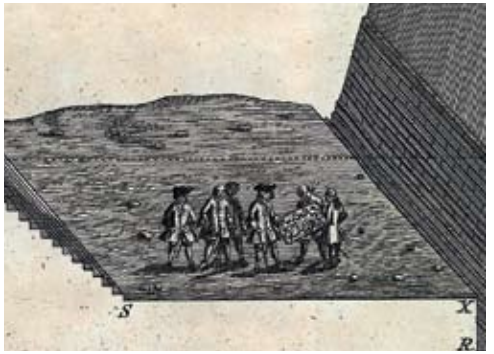

Fragment z ilustracji projektowania twierdz w XVII wieku ukazujący projektantów

Widok Bytomia Odrzańskiego (F.B. Wernher: *SILESIA in COMPENDIO…* [1763])

urbarzy pszczyńskich. Jako ich dopełnienie zlecił Andreasowi Hindenbergowi sporządzenie wielkoformatowej mapy państwa pszczyńskiego. Mapa była przechowywana w „Izbie Krajowej" (*Landes Stube*), zlokalizowanej we wschodnim skrzydle na II piętrze pałacu pszczyńskiego i wykorzystywana w procesach sądowych dotyczących sporów granicznych z ziemiaństwem pszczyńskim jeszcze na początku XX wieku.

O twórcy mapy Andreasie Hindenbergu niewiele było dotąd informacji biograficznych, jednak ostatnie poszukiwania źródłowe przeprowadzone przez Joannę Strońską-Przybyłę, kierowniczkę pszczyńskiego oddziału Archiwum Państwowego w Katowicach, znacznie przybliżyły nam tę postać. Wiemy już na pewno, że geneza jego współpracy z rodem Promnitzów związana jest z Hoyerswerdą (*Wojerecy*) na Górnych Łużycach, która do 1615 roku pozostawała we władaniu tego rodu. Hindenberg był obywatelem tego miasta, pełniąc funkcję notariusza (*notarius publicus*). Jednocześnie pozostawał na służbie Promnitzów, między innymi już w 1603 roku występował jako sekretarz Weigharda von Promnitza. Był również nauczycielem arytmetyki i geometrii jego młodszego brata Seyfrieda I i jego towarzyszem w *peregrinatio academica* w Niderlandach. Promitzowie korzystali z jego usług, wykorzystując róznorodność umiejętności, w następnych latach i polecali go zaprzyjaźnionym śląskim rodom i władcom. W latach 1612–1614 pracował na zlecenie Georga von

Schönaicha, pana wolnego państwa bytomskiego (*Carolath-Beuthen*, Bytomia Odrzańskiego) przy budowie umocnień zamku w Siedlisku (Carolath), a w latach 1619–1622 kierował rozbudową umocnień Bytomia Odrzańskiego. W latach 1622–1633 prowadził na zlecenie władcy księstwa brzeskiego Jana Christiana rozbudową umocnień Brzegu. Twierdza pomyślnie przeszła pierwszy test w 1642 roku, odpierając atak wojsk szwedzkich pod dowództwem marszałka Lennarta Torstensona.

Hindenberg był wszechstronnie wykształcony, władał licznymi językami, odznaczał się znajomością nauk ścisłych i technicznych. Wskazuje to na jego edukację na poziomie uniwersyteckim. Początek XVII wieku, a zwłaszcza pierwsze lata wojny trzydziestoletniej, to okres gwałtownie postępującej inflacji w Niemczech. Aby zaradzić oszustwom związanym z psuciem monety, wymyślił i opracował stół do liczenia pieniędzy. Projekt opisał w publikacji *Newerfundener Zehl-Tisch/ Grosse Posten Müntz unterschiedlicher Sorten leicht und ohne auffmercken zu werffen/ und nach verschobener Sorten die quotam sich selbst vorzeichende zubefinden*. Swoje dzieło wydał w 1624 roku w legnickiej drukarni Sebastiana Kocha, dedykując je Marcusowi Teubenerowi z Bilaw (Bielawa) i Hermssdorf (Sobięcin, obecnie dzielnica Wałbrzycha), mistrzowi minzerskiemu (*Münzmeister*) i radcy kamery książęco-legnickiej.

W publikacji zamieścił wiersz dedykacyjny autorstwa swojego przyjaciela, wybitnego poety śląskiego tej epoki Martina Opitza, napisany na jego cześć i opiewający pochwałę jego wynalazku i postępu cywilizacyjnego. W rozdziale *Fabrica* opisał budowę i przygotowanie stołu do pracy, a w rozdziale *Practica* – zasady jego obsługi, załączył tabelę i przykłady obliczeń.

Wśród wielu umiejętności Hindenberg posiadł również sztukę kreślenia planów, na przykład twierdz, ale również map. W latach 1633–1636 na zlecenie Seyfrieda II von Promnitza wykonał wielkoformatową mapę wolnego państwa pszczyńskiego, którą zatytułował grecko-łacińsko *ΙΧΝΟΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA*. Z charakterystycznych cech mapy należy zwrócić uwagę na to, że:

Newerfundener
ZehlTisch/
Grosse Posten Müntz unterschiedli-
cher Sorten leicht und ohne auffmercken zu
werffen/ und nach verschobener Sorten
die Quotam sich selbst vorzeichen-
de zubefinden.
Allen denen so mit Geld zehlen uberhäufft
zum vortel/ denen aber so mit Geldwerffen
nicht gutte wissenschafft haben/ zu
leichterer nachrichtung
Durch
ANDREAM HINDENBERG
N. P. und P. T.
Der Herren Fürsten und Ständen beyder
Schlesien/ auch Fürstl. Liegn. und
Brigischen bestalten
Ingenieur.
In der Fürstlichen Druckerey
zur Liegnitz
durch Sebastianum Koch.
1624.

Strona tytułowa książki Andresa Hindenberga *Newerfundener Zehl-Tisch…* (Legnica 1624)

Martin Opitz

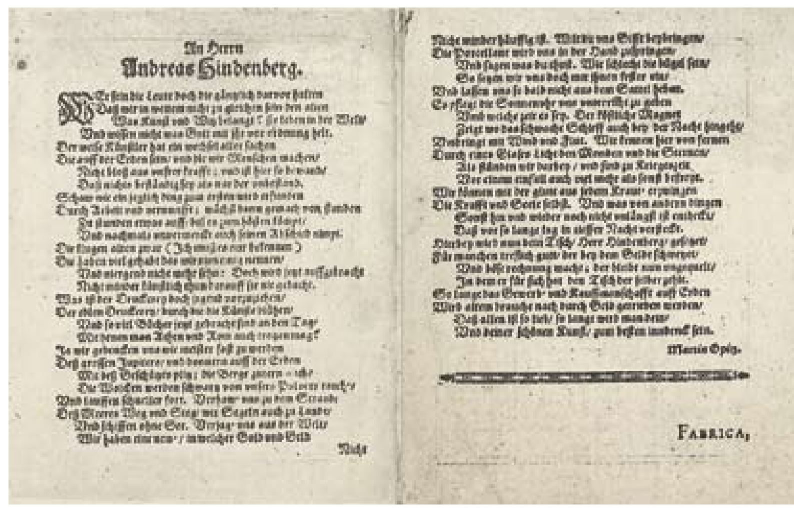
An Herrn
Andreas Hindenberg.
Martin Opitz.
FABRICA.

Wiersz Martina Opitza dedykowany Andreasowi Hindenbergowi

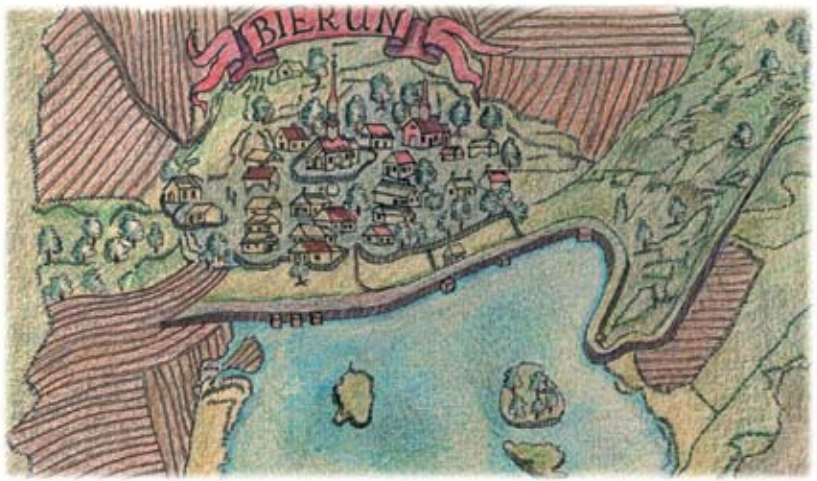

Rysunek z konkursu szkolnego pokazujący miejscowość z wągrodami

Sygnatury kościołów na mapie

– mapa została zorientowana na zachód, co w pierwszym kontakcie z jej treścią sprawia kłopoty współczesnym, przyzwyczajonym do standardowej orientacji północnej na mapach. Pamiętać jednak należy, że ta jako obowiązująca została przyjęta w kartografii światowej dopiero w drugiej połowie XIX wieku, a wcześniej stosowane były różne kierunki;
– średnie pomniejszenie mapy wynosi ok. 1:17 500. Nie jest jednak w poszczególnych jej partiach jednakowe, waha się od 1:16 200 do 1:17 850. To efekt lokalnych wahań precyzji pomiarów terenowych, które na obszarach leśnych oraz trudno dostępnych lub o bardziej urozmaiconej rzeźbie ulegały w zakresie dokładności dość znacznemu zróżnicowaniu;
– rysunek zasadniczy mapy został wykonany czarnym tuszem na papierze, ale niektóre obiekty zostały pokolorowane: na błękitno wody, na brązowo zalesienie, na zielono łąki, brązowymi pasami pola uprawne, na czerwono dachy kościołów i ważniejszych budynków; czerwonym kolororem pokryto też wstęgi napisowe;
– osiedla składają się z zespołów domów o różnej ilości, zależnie od wielkości lub ich rozciągłości. Rysunki miejscowości wykonane zostały za pomocą metody zwanej „perspektywą z kawaliery" (*Kavalier-Perspektive*) lub wojskową, to jest w projekcji geometrycznej pod kątem 450, która umożliwiała przedstawianie zabudowy częściowo w widoku bocznym, a częściowo z góry; metody zaczerpniętej z techniki wedutowej, bardzo popularnej w XVII wieku;
– rysunki poszczególnych zabudowań często powtarzają się na mapie, bo jej autor korzystał z gotowych klocków typowych obiektów, za pomocą których nadrukowywał potrzebne fragmenty zabudowy. Wyróżniono chaty wiejskie bez kominów (tych jest najwięcej), chaty z kominami, chaty z chorągiewkami (zapewne sołectwa), ponadto dwory i pałace, jak ten w Pszczynie;
– charakterystycznym elementem na mapie są tzw. „opłocenia" wielu wsi, tj. otoczenie ich ogrodzeniem zwanym „wągrodami", co było w owych czasach typowym górnośląskim zwyczajem.

DZIEJE RATOWANIA MAPY I JEJ KONSERWACJI

Pierwsze próby renowacji mapy podjęto już na początku XX wieku, kiedy to ówczesny książę pszczyński Hans Heinrich XI von Hochberg zwrócił się o stosowną opinię konserwatorską do królewskiego konserwatora obrazów z Królewskiego Gabinetu Miedziorytów (*Kupferstichgabinet*) w Berlinie E. Hausera. Ten w obecności księcia dokonał 18 kwietnia 1905 roku szczegółowego oglądu mapy. Jego zdaniem mogły być wzięte od uwagę dwa sposoby jej renowacji i konserwacji:

1) całkowite uwolnienie papieru od starego płótna i podklejenie go nowym płótnem, przy czym nie byłoby konieczne rozcięcie mapy na sekcje,

2) mniej gruntowne odrestaurowanie, przy którym stare, pierwotne płótno pozostanie zachowane, a tylko to nowsze, później podklejone, zostanie usunięte. Nie do uniknięcia byłoby wówczas usztywnienie mapy i konieczne jej pocięcie na sekcje.

Po gruntownym przebadaniu obu wchodzących w rachubę sposobów renowacji i przy specjalnym rozważeniu tego, że przy całkowitym odklejeniu papieru wiele z tej mapy może zostać utracone (nawet przy bardzo starannym jej potraktowaniu), książę polecił wybrać drugi sposób. Wstępną renowację przeprowadzili na zamku w Pszczynie konserwator Hauser i jego pomocnik. Ustalono, że mapa zostanie podzielona na 12 sekcji, przy czym nie było to zwykłe rozklejanie mapy na samowolne części, ponieważ pierwotnie składała się z jeszcze większej liczby sekcji. W celu dalszej renowacji/konserwacji została przewieziona do Berlina i tam w Królewskim Gabinecie Miedziorytów naklejona na sztywną tekturę. Ponadto w berlińskiej Drukarni Rzeszy mapę sfotografowano w oryginalnej wielkości. Do jej przechowywania zbudowano specjalną drewnianą szafę typu komoda – każda pojedyncza sekcja mapy mogła być położona na odrębnej wyciąganej półce (do dzisiaj stanowi wyposażenie

Szafa kartograficzna wykonana w 1905 roku dla przechowywania mapy

Rekonstrukcja zasięgu mapy w oryginalnej orientacji zachodniej

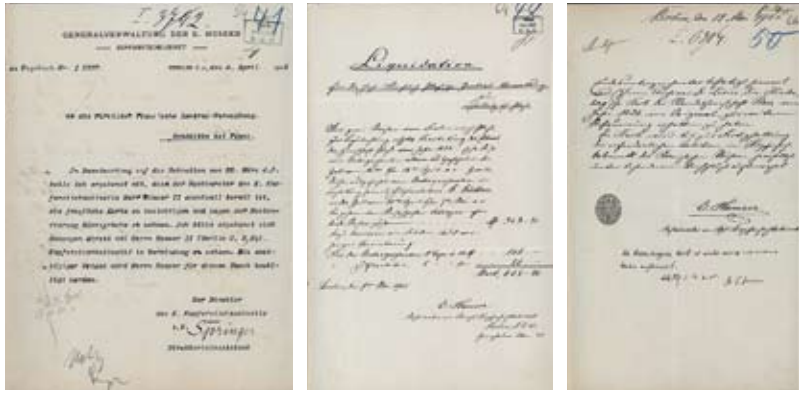

Dokumentacja związana z pierwszą konserwacją z lat 1905-1906

Okładka publikacji Bractwa Gospodarczego Związku Górnośląskiego (Pszczyna 2000)

Praca z konkursu szkolnego z 2000 roku

pszczyńskiego oddziału Archiwum Państwowego w Katowicach). Mapa była poddawana opisanym zabiegom od 18 maja 1905 roku do 12 lutego 1906 roku, po czym wróciła do Pszczyny. Renowacja kosztowała księcia pszczyńskiego sporą sumę 929,50 marek w złocie.

Mapa cudem ocalała zawieruchę wojenną, a zwłaszcza pobyt wojsk sowieckich w pszczyńskim pałacu w pierwszej połowie 1945 roku, ale przetrwała do naszych czasów w katastrofalnym stanie. Pod koniec lat 90. XX wieku mapa została przewieziona do Centralnego Laboratorium Konserwacji Archiwalnej w Warszawie w celu oceny stanu zachowania i zabezpieczenia. Nie wykonano wówczas żadnych zabiegów konserwatorskich. Sześć brytów na miękkim podłożu umieszczono w obwolutach z foli typu *Estrafol*, a całość zabezpieczono w specjalnej metalowej skrzyni. Od tego momentu przechowywana była w katowickiej Centrali Archiwum. Po 2000 roku próbę uzyskania środków publicznych na konserwację niszczejącej mapy podjęło Bractwo Gospodarczego Związku Górnośląskiego z inicjatywy jego prezesa Andrzeja Złotego. Niestety mimo szumnych deklaracji różnych instytucji i środowisk inicjatywa ta zakończyła się niepowodzeniem.

Po kolejnym przeglądzie stanu zachowania mapy w 2015 roku podjęto decyzję o usunięciu folii i umieszczeniu brytów w bezkwasowych opakowaniach ochronnych oraz zlecono projekt badań wstępnych przeprowadzonych wspólnie przez pracowników Laboratorium Badań nad Trwałością i Degradacją Papieru Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie i Katedry Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Po długich staraniach katowickie Archiwum pozyskało odpowiednie finansowanie ze środków budżetowych, co umożliwiło rozpoczęcie w 2017 roku wykonania kompleksowych prac konserwatorsko-restauratorskich, których podjęła się Pracownia Katedry Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry UMK w Toruniu. Prace trwały prawie trzy lata i zostały zakończone w 2019 roku.

Wielkoskalowa mapa nie przetrwała do obecnych czasów w całości. Bazując na analizie treści przedstawienia, szacunkowo

Obraz techniki wykonania mapy

Obraz zniszczeń mapy

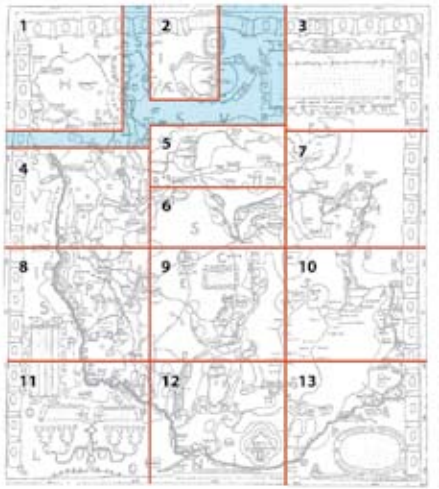

Schemat mapy

brakuje ok. 15–20% pierwotnej powierzchni. Dodatkowo mapa uległa dekompozycji i od dłuższego czasu funkcjonowała jako 12 odrębnych części – brytów, a w ostatnim okresie nawet 13. Generalnie wszystkie części składowe dzieła kartograficznego uległy uszkodzeniu, a w wielu przypadkach niemal kompletnej destrukcji, praktycznie dyskwalifikując użyteczność mapy oraz jej wartości ekspozycyjne. Nawarstwione zabrudzenia i uszkodzenia uniemożliwiały odczytanie treści mapy i dostrzeżenie jej walorów dekoracyjnych. Zabytek wraz z historycznymi nawarstwieniami w postaci przez wieki wprowadzanych aktualizacji, korekt i uzupełnień to bezcenny dokument typowych praktyk w dziedzinie kartografii. Drastyczne osłabienie wytrzymałości oryginalnego podłoża papierowego, płóciennego oraz klejów spajających wszystkie warstwy spowodowało, iż każda manipulacja tak dużym obiektem wiązała się ze stopniową utratą wykruszających się fragmentów oryginału.

Wobec katastrofalnego stanu zachowania mapy nadrzędnym celem działań konserwatorskich było uratowanie ocalałej substancji zabytkowej. Wiele koniecznych procesów zostało opracowanych w taki sposób, aby mapy nie oddzielać od płóciennego podłoża oraz ograniczyć jej nawilżanie do minimum. Zakres rekonstrukcji podłoża miał być ograniczony do koniecznych uzupełnień, by nie zasłaniać obecnych na nim historycznych uzupełnień oraz zachować charakter dawności i świadectwo losów mapy. Specyfika zabytku zobowiązywała do szczególnego zadbania o stronę estetyczną wprowadzanych materiałów uzupełniających i projektu opakowań ochronnych. Nie zakładano rekonstrukcji treści mapy.

Trzy Gracje *hindenbergowe* (od lewej Tamara Domanik, Danuta Skrzypczyk, Katarzyna Kwaśniewicz)

BIBLIOGRAFIA

Greiner P.: *Bractwo dla mapy – ratujemy pomnikowe dzieło kartografii śląskiej zabytkową mapę gospodarczą Andreasa Hindenberga z 1636 r.* Pszczyna 2000.

Greiner P.: *IXNOOPΘΓPAΦIA PLESNIACA*. „Fabryka Silesia" 2018, nr 2, s. 4–7.

Janczak J.: *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*. Opole 1976.

Katalog der Ausstellung des XIII. Deutschen Geographentages zu Breslau. Hrsg. J. Partsch. Breslau 1901, Abt. IV, No. 14, s. 24–25.

Kolenda J.: *Die Ichnoortographia Plesniaca des Andreas Hindenberg aus dem Jahre 1636. Ein Beitrag zur historischen Kartographie der Standesherrschaft Pless in Oberschleschien.* Dortmund 1979.

Musioł K.: *Archiwalia górnośląskie.* „Komunikaty Instytutu Śląskiego". Nr 13. Katowice 1934, s. 5.

Musioł L.: *Zabytkowa mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 r.* Pszczyna 1994.

Olszewicz B.: *Stan i potrzeby nauki polskiej na Śląsku*. Katowice 1936, s. 98, 116, 118.

Szaflarski J.: *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski. Mapa Ziemi Pszczyńskiej Andrzeja Hindenberga z 1636 r.* [W:] *Z dziejów kartografii*. T. I. Red. J. Janczak i Z. Rzepa. Wrocław 1979, s. 15–54.

ZUSAMMENFASSUNG

Geschichte und Konservierung der Landkarte der Freien Standesherrschaft Pless *IXNOOPΘOΓPAΦIA PLESNIACA* von Andreas Hindenberg aus dem Jahr 1636. Ausstellungskatalog

Der herausragende polnische Kartograph und Historiker der europäischen Kartografie, Prof. Dr. Józef Szaflarski, betonte bereits in seiner Arbeit von 1979, dass die Landkarte von Andreas Hindenberg hinsichtlich ihres Maßstabs, ihres Umfangs und ihres Detailreichtums eine hohe Wertigkeit unter den europäischen, von Hand hergestellten Detaillandkarten aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts besitze. Er verglich sie mit ebenfalls aus dieser Zeit stammenden und in Europa allgemein bekannten Karten, wie etwa den *Landtafeln hessischer Ämter zwischen Rhein und Weser* (1607–1625) von Wilhelm Dilich oder den schweizerischen *Grenz-, Zehnten- und Befestigungspläne[n] des Zürcher Gebiets* (1644–1660) von Hans Conrad Gyger. Zugleich machte er darauf aufmerksam, dass sowohl in deutschen als auch in polnischen wissenschaftlichen Publikationen einstimmig der Wert dieses kartografischen Denkmals für das europäische Kulturerbe unterstrichen werde. Und um Professor Józef Szaflarski zu zitieren: „Für Oberschlesien stellt die Landkarte des Plesser Landes ein historisches Dokument von hoher wissenschaftlicher Bedeutung dar. **Eine derartige Landkarte aus [anderen] Regionen des früheren Polens** ist aus der damaligen Zeit – zumal in diesem Maßstab – nicht überliefert“.

Die Geschichte der Restaurierungsversuche der Landkarte reicht mindestens 30 Jahre zurück, lässt man die Versuche durch ihren Eigentümer, den Fürsten von Pless Hans Heinrich XI. von Hochberg, Anfang des 20. Jahrhunderts außen vor. Meine Aufgabe ist es an dieser Stelle nicht, all die damit verbundenen Versäumnisse des staatlichen Archivwesens zu bewerten – aber als solche müssen sie geradewegs benannt werden. An diesen Teil der Geschichte des Artefakts erinnern wir im Katalog ebenfalls. Das Wichtigste ist allerdings, dass es dem Staatsarchiv in Kattowitz nach langjährigen Bemühungen schließlich gelang, entsprechende Mittel einzuwerben, mit Hilfe derer zwischen 2017 und 2019 eine umfassende Konservierung und Restaurierung der Landkarte erfolgen konnte. Nach Abschluss der Arbeiten zeigte sich ein anderes, farb- und detailreiches Bild der Landkarte, das bislang nicht zu erkennen gewesen war. Mit Sicherheit werden auch Historiker beeindruckt sein.

An dieser Stelle möchte ich den Mitarbeitern des Kattowitzer Staatsarchivs herzlich danken, die sich mit viel Engagement an dem Projekt beteiligt haben: Katarzyna Kwaśniewicz, Danuta Skrzypczyk und Katarzyna Słysz-Szczucka. Ein spezieller Dank geht an die Mitarbeiter des Lehrstuhls für Konservierung und Restaurierung von Papier und Leder an der Fakultät der Schönen Künste der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn, wo unter fachkundiger Anleitung von Prof. Dr. Elżbieta Jabłoński die Konservierung/Restaurierung der Landkarte durchgeführt wurde, sowie namentlich auch an Prof. Dr. Tomasz Kozielec, Dr. Dorota Jutrzenka-Supryn, Dr. Jolanta Czuczko und Mag. Karolina Komsta-Sławińska.

Der Direktor des
Staatsarchivs in Kattowitz
Dr. Piotr Greiner

ABSTRACT

History and conservation of a handwritten map of the Free State of Pszczyna *ΙΧΝΟΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA* by Andreas Hindenberg, 1636. An Exhibition Catalogue

An outstanding Polish cartographer and historian of European cartography Professor Józef Szaflarski Ph.D. emphasized in his study from 1979 that Andreas Hindenberg's map in terms of scale, size and detail occupies a high position among the set of European handwritten detailed maps from the first half of the 17th century. He compared it to the same-century maps that are already known in Europe: Wilhelm Dilich's map of the Rheinland *Landtafeln hessischer Ämter zwischen Rhein und Weser* (1607–1625) or Hans Conrad Gyger's map of Switzerland *Grenz-, Zehnten- und Befestigungspläne des Zürcher Gebiets* (1644–1660). At the same time, he pointed out that German and Polish scientific studies unanimously emphasized the great value of this cartographic artefact for the heritage of the European culture. And to quote Professor Józef Szaflarski: "For Upper Silesia, the Map of the Pszczyna Region is a historical document of great scientific importance. An equally old and equally scaled copy of **such a map from [other] regions of former Poland** has not been preserved to our times."

The history of attempts to restore the map dates back to at least the last 30 years, apart from the efforts made at the beginning of the 20th century by its owner, Prince of Pszczyna, Hans Heinrich XI von Hochberg. It is not my job to evaluate all this negligence of the state archives service – because that's what we should call it. We mention these fates in the *Catalogue*. The most important thing is that after long efforts of the State Archives in Katowice, it obtained appropriate budget funds and in the years 2017–2019 the map was fully preserved and renovated. Eventually, we saw another picture, full of colours and details, previously invisible on the map. It will certainly amaze historians.

For my part, I would like to thank the employees of the Katowice Archives for their involvement in the preparation of the project: Katarzyna Kwaśniewicz, Danuta Skrzypczyk and Katarzyna Słysz-Szczucka. Special thanks go to the team of employees of the Department of Conservation-Restoration of Paper and Leather at the Faculty of Fine Arts of the Nicolaus Copernicus University in Toruń, who under the supervision of Professor Elżbieta Jabłońska Ph.D. carried out conservation/restoration of the map: Tomasz Kozielc Ph.D., a professor of the Nicolaus Copernicus University, Dr. Dorota Jutrzenka-Supryn, Dr. Jolanta Czuczko and Dr. Karolina Komsta-Sławińska.

Director
of the State Archives in Katowice
Piotr Greiner Ph.D.

ILUSTRACJE

Bryt nr 2, awers, stan przed konserwacją-restauracją

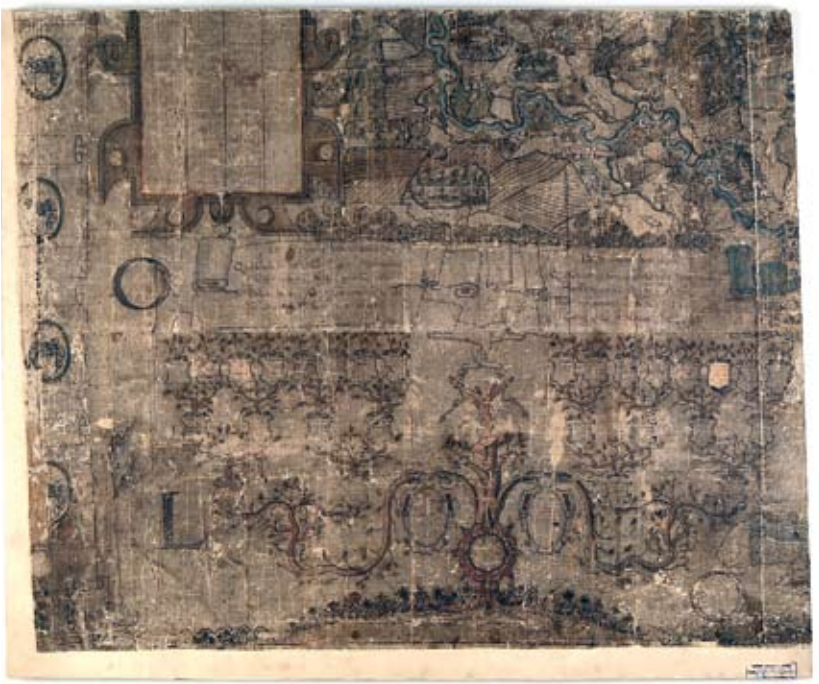

Bryt nr 11, lico, stan przed konserwacją-restauracją

Bryt nr 12, detal z przedstawieniem kartusza, stan przed konserwacją

Bryt nr 12, detal z przedstawieniem stempla, widoczne złocenia, stan przed konserwacją

Wykonywanie mapy zniszczeń, stan w trakcie konserwacji-restauracji

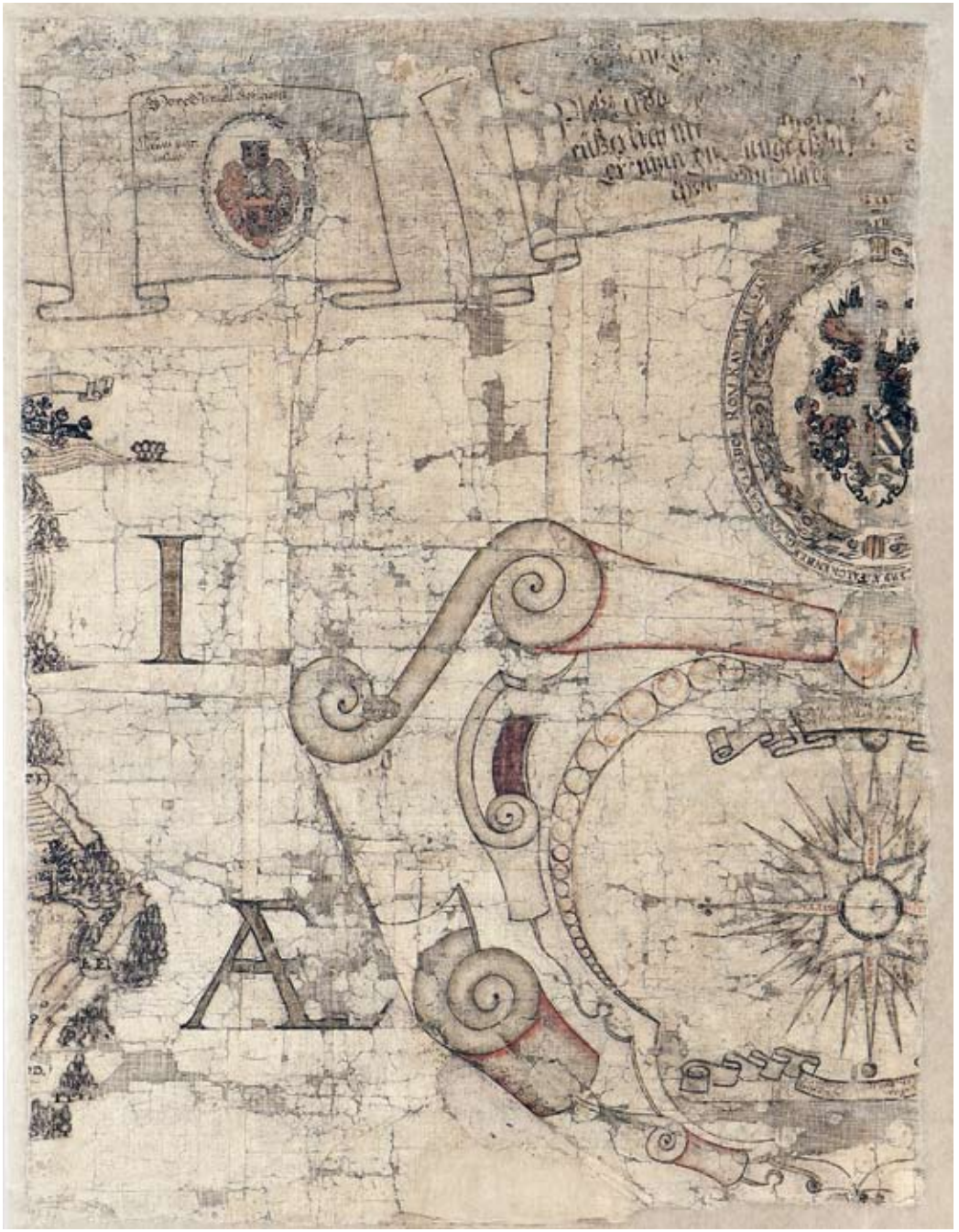

Bryt nr 12, detal, kartusz w trakcie scalania kolorystycznego

Bryt nr 12, awers, detal z przedstawieniem stempla, widoczne złocenia, stan po konserwacji-restauracji

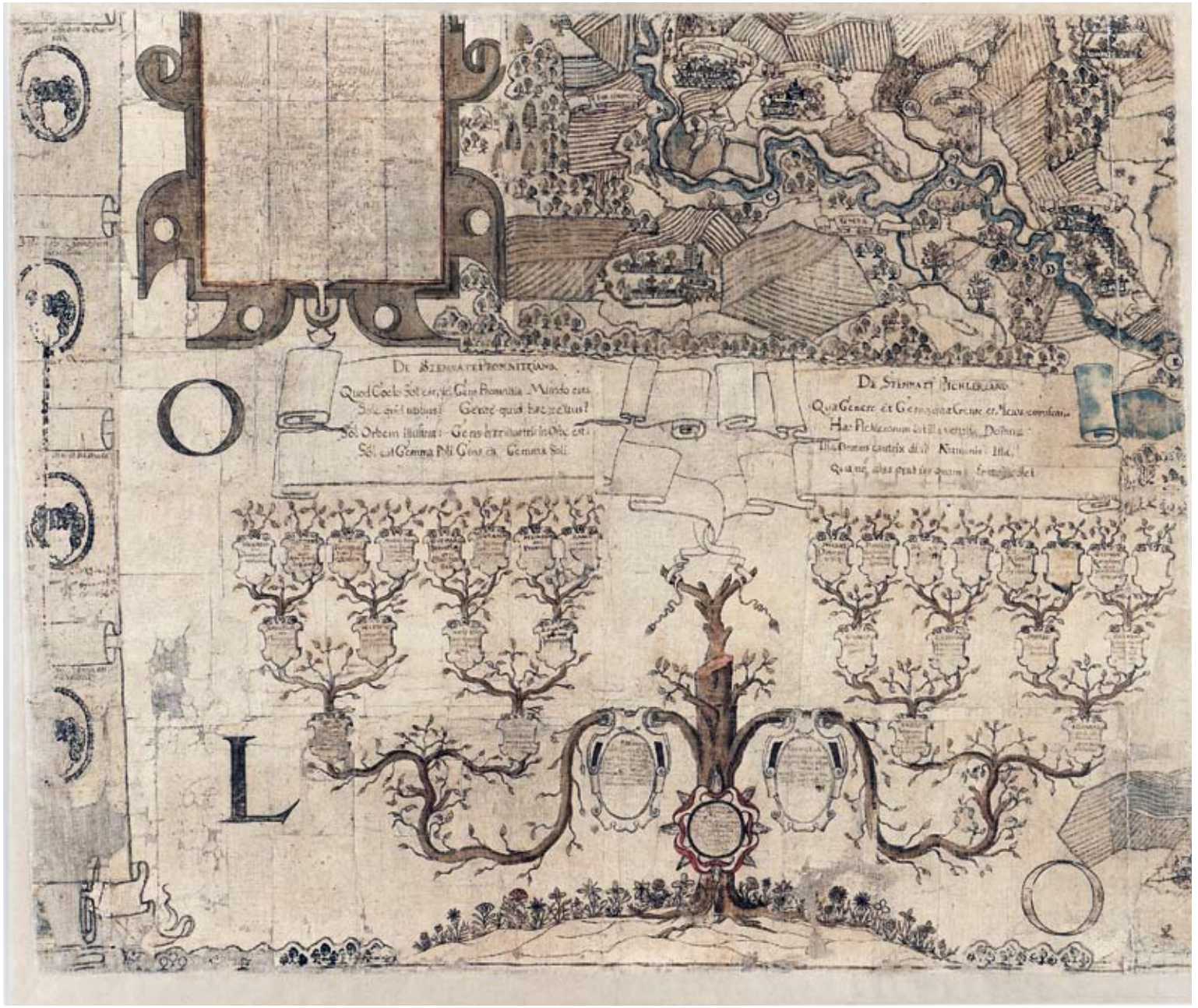

Bryt nr 11, awers, stan po konserwacji-restauracji

Bryt nr 8, rewers, zabieg enzymatycznego usuwania wtórnego dublażu i kleju

Bryt nr 8, rewers, zabieg usuwania depozytów kleju

Bryt nr 2, awers, stan przed konserwacją-restauracją

Zanieczyszczone arkusze sztywnego żelu po oczyszczaniu lica mapy

Bryt nr 11, detal, awers, w trakcie drugiego etapu oczyszczania chemicznego mapy

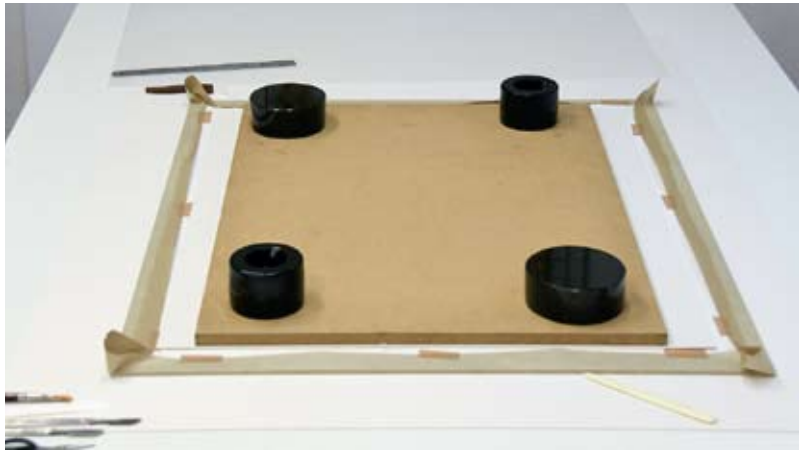

Proces naprężania brytu na podłoże z tektury *Corri-Cor®*

Zanieczyszczone arkusze sztywnego żelu po oczyszczaniu lica mapy

Bryt nr 8, awers, proces układania arkuszy sztywnego żelu na lico mapy

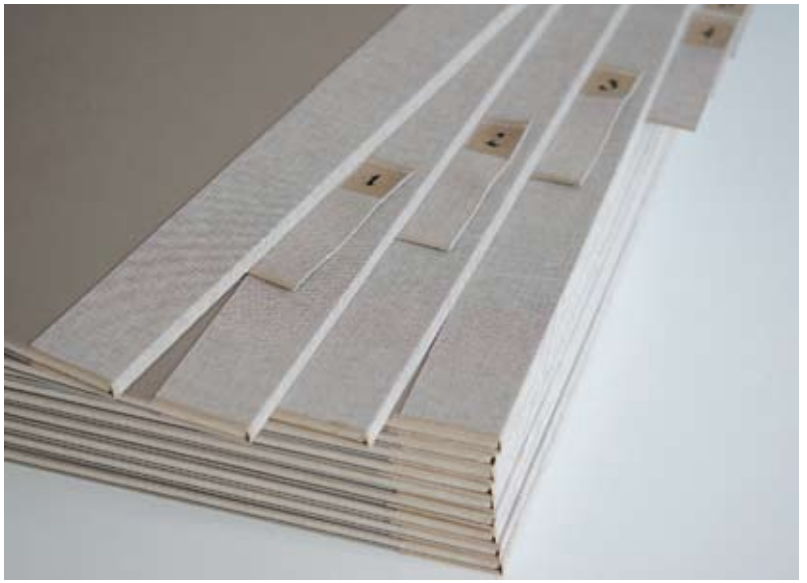

12 brytów w oprawach, detal, stan po konserwacji-restauracji

ARCHIWA
PAŃSTWOWE

ARCHIWUM PAŃSTWOWE
W KATOWICACH

Pamięć
Polski

ISBN 978-83-63031-52-7